

Univerzita Karlova v Praze

Filosofická fakulta

Ústav světových dějin

Historické vědy – Historie/Obecné dějiny

Lenka Kovaříková

**Leopold II., velkovévoda toskánský, a bonifikace
Maremmy (1824-1859)**

**Leopold II., Grand Duke of Tuscany, and
bonification of Maremma (1824-1859)**

Teze disertační práce

Školitel: prof. PhDr. Aleš Skřivan CSc.

Praha 2018

Tato disertační práce je věnována vládě Leopolda II. (1824-1859) a především jeho péči o nejzaostalejší část jeho státu – Maremmu. Jednalo se o bažinaté pobřežní oblasti sužované malárií, které se táhly podél celého pobřeží Toskánska. Cílem této práce je tedy nejen stručně představit tohoto toskánského velkovévodu z habsbursko-lotrinského rodu a období jeho vlády, kterou v závěru velice ovlivnilo italské národní obrození, revoluce let 1847-1849 a konečně ukončilo začlenění Toskánska do Italského království. Dalšími cíli této práce je pak prezentace jeho bonifikační činnosti v Maremmě, od vlastních hydraulických prací, které měly odstranit plochy stojatých vod a bažiny, regulovat toky a chránit pozemky před povodněmi, a další problematiky nutně spojené s celkovou bonifikací oblasti. Jednalo se především o rozvoj infrastruktury, sociální otázky, podporu hospodářského rozvoje, především pak zemědělství. Velice významná byla i problematika zdravotní péče, především otázka malárie, kdy se teprve hledaly její příčiny, způsob přenosu, nejlepší způsob léčby. To vše dohromady tvořilo složitý komplex vzájemně provázaných problémů. Úspěšnost tohoto hlavního politického programu Leopolda II. je prokazována především na ploše nově získané obdělávatelné půdy, hospodářském rozvoji oblasti a demografickém vývoji. Leopold II. byl vůdčí osobou celého procesu bonifikace a svým nadšením strhl i mnoho odborníků a přesvědčil váhající vydat se na tuto finančně i časově náročnou cestu.

Práce je rozdělena do pěti tematických částí. První kapitola nazvaná *Leopold II. – život a období vlády* je věnovaná osobě velkovévody a jeho panování, kterým chtěl především navazovat na dílo svého děda, velkého panovníka evropského osvícenství. Zaměřoval se tedy na celkový hospodářský rozvoj země, nikoli protekcionistickými opatřeními, ale naopak svými nařízeními podporoval úplnou svobodu obchodu a volby povolání svých poddaných. Přestože byl absolutistickým panovníkem, obklopoval se velmi schopnými rádci. Žádné z jeho motuproprií či nařízení nebylo aktem zvůle, ale bylo vydáváno po dlouhém a pečlivém studiu dané otázky a analýze nejvhodnějších řešení. V jeho politice se projevoval i tehdejší romantismus – cítil se být otcem své země a svých poddaných (dokonce se mu dařilo tak být i vnímán) a jako každý otec rodiny, věnoval zvláštní péči nejnemocnějšímu dítěti. V tomto případě se jednalo o nejzaostalejší oblasti velkovévodství – především Maremmu.

Druhá kapitola *Práce – provedená díla, organizace* se podrobněji věnuje bonifikačním pracím realizovaným v Maremmě. Po krátkém úvodu o nedávné historii bonifikačních

pokusů v oblasti a teorií na řešení problematiky malárie, které měly zásadní vliv na volená řešení, jsou zmíněny přípravné fáze a první pokus o bonifikaci za Leopolda II., kdy byl vybudován most s kyvnými stavidly na řece vytékající z nejzhušněnějšího místa grossetské provincie, z Lago di Castiglione. Tímto objektem měly být odděleny sladké a mořské vody. Poněvadž toto řešení nepřinášelo kýžené výsledky, bylo hledáno jiné řešení. To bylo nalezeno v systému naplavování. Jeho prvotní projekt předložil 10. srpna 1838 Vittorio Fossombroni, který jej po léta úspěšně aplikoval v další bažinaté oblasti, tentokrát ve vnitrozemí, ve Val di Chiana. Právě tímto projektem a jeho následnou realizací se především zabývá tato kapitola. Stejně tak se věnuje i nutné organizaci práce, díky které bylo možné na poměrně rozsáhlém území koordinovat velké množství námezdních dělníků. Tato kapitola se věnuje i hodnocení postupu a úspěšnosti prováděné hydraulické bonifikace, kdy první publikace hodnotící jejich stav pochází z roku 1838, tedy 10 let od jejich zahájení. Dále se tato kapitola věnuje budování infrastruktury, která v kraji téměř zcela chyběla, či byla velice nekvalitní. Silniční síť nejen že napomáhala hospodářské obnově oblasti, ale byla nutná i pro vlastní postup bonifikačních prací. Poslední část této kapitoly shrnuje celkové vynaložené náklady na bonifikační práce.

Třetí kapitola nazvaná *Významné osobnosti* se věnuje třem největším osobnostem, které se zasloužily o bonifikaci Maremmy. Jedná se o autora základního projektu Vittoria Fossombroniho, realizátora prvotní separace vod a předního zastávce této teorie Gaetana Giorginiho a nakonec osobnost pro realizaci bonifikací a mnoha dalších děl zásadní, tedy Alessandra Manettiho. Je věnována pozornost jejich životním osudům, dosaženým výsledkům, ať již na poli bonifikací, nebo v úřední kariéře. Zmíněny jsou i jejich nejvýznamnější stavby.

Čtvrtá kapitola s názvem *Péče o zdraví* se věnuje zdravotním otázkám. Nejprve se zabývá systémem zdravotní péče, kdy důležité principy zavedl ještě Petr Leopold v 70. a 80. letech 18. století. Leopold II. tento systém ještě zdokonalil. Dále se kapitola věnuje závažným epidemickým chorobám (především tyfu, choleře a neštovicím) a existujícím statistikám nemocných v Maremmě. Důležitá část této kapitoly je věnována problematice malárie, která byla největší zdravotní metlou oblasti. Studium této problematiky je ztíženo faktem, že nemoc byla popsána až v 80. letech 19. století, takže dobové prameny hovoří o *mal'aria*, škodlivém ovzduší, a projevy nemoci jsou popisovány jako různé druhy horeček. Mnohé komplikace malárie jsou uváděny rovněž jako samostatné choroby. V této části jsou také uvedeny i soudobé teorie na příčiny choroby a informace o studiu neefektivnějšího způsobu léčby, včetně hledání náhražky za nedostatečný

chinin. Pro srovnání je uveden i následný přístup Italského království k tomuto problému sužujícímu rozsáhlé oblasti Apeninského poloostrova, včetně konečného řešení antimalarickými kampaněmi, kdy byl zdarma rozdáván chinin na počátku 20. století. Poslední část této kapitoly je věnována demografickým údajům, kdy nejen nárůst počtu obyvatel, ale i změny v jeho chování, v mortalitě a natalitě jsou ukazatelem rozvoje oblasti.

Poslední, pátá kapitola nazvaná *Rozvoj zemědělství a průmyslové výroby* se po krátkém exkurzu k dějinám zemědělského využívání oblasti především Grossetské Maremmy věnuje přínosu Accademia dei Georgofili pro inovace v zemědělství. Členové této instituce založené roku 1753 se intenzivně zabývali studiem možností rozvoje a zintenzivňování zemědělské produkce Toskánska. Velkou péčí věnovali hledání nejvhodnější plodin a způsobu jejich pěstování, co nejlepší přípravě půdy pro setbu, šlechtění užitkových zvířat. Zvláště pro oblast Maremmy, kde od května do října bylo vysoké riziko nákazy malárií, bylo důležité hledání i způsobů zkrácení doby nutné pro zemědělské činnosti jako mlácení a kosení obilí. Řešením bylo zavádění strojů. Pro oblast Maremmy, na které byly prováděny bonifikační práce, byl i velmi důležitý vztah mezi vedením bonifikačních prací, především Ufficio di Buonificazione, a místními vlastníky, kterému se tato kapitola rovněž věnuje. Předposlední část je pak věnována konkrétně rozvoji zemědělství v Maremmě. Rozvoj v této oblasti přivedl nejen nové obyvatele, ale pomáhal i zvelebovat krajinu. Konečně se tato kapitola věnuje i rozvoji průmyslových odvětví, která rovněž napomáhala do oblasti vracet život.

Pro poznání pohnutek, postojů, názorů a činů velkovévody Leopolda II. jsou důležité nejen monografie o jeho osobě či období jeho vlády, ale především jeho paměti, které, ač si Leopold přál, aby je po jeho smrti vydali jeho potomci, vydal Franz Pesendorfer ale až roku 1987 pod názvem *Il governo di famiglia in Toscana, Le memorie del Granduca Leopoldo II di Lorena (1824-1859)*. Leopold II. připravoval text svých pamětí především na základě svých deníků, které si vedl od roku 1819 až do své smrti. Svým drobným, mnohdy nečitelným rukopisem si každý den zaznamenával vše, od politických událostí, rodinných záležitostí, méně často o ekonomické problematice, ale velmi často se věnoval technice a vědě vůbec. Ačkoli jsou deníky vedené v italštině, obsahují často citace v latině, němčině a francouzštině. Poměrně často obsahují i náčrtky, většinou technických objevů a zařízení, která Leopolda II. nějak zaujala. Pesendorfer spočítal, že 37 svazků

deníků obsahuje přibližně 25 000 stran textu.¹ Ve svých soukromých denících, ale často ani i v oficiálních pamětech, Leopold II. hovoří otevřeně, neskrývá emoce. Nejemocionálnější jsou pasáže věnované rodině, a Maremmě.

Již během své vlády Leopold II. pověřil Antonia Zobiho sepsáním dějin Toskánska, umožnil mu přístup ke všem dokumentům. Zobiho *Storia civile della Toscana dal MDCCCCVII al MDCCCVLVIII* v pěti svazcích je proto unikátním pramenem. Období vlády Leopolda II. se věnuje ve svazcích 4 a 5. Přesto se tomuto historikovi nepodařilo udržet odstup a v některých otázkách se projevují jeho osobní názory, pocity a sympatie, například ve stranění postojům Giorginiho a naopak v kritice Manettiho díla, a někdy dokonce i kroků samotného Leopolda II.

Obecněji se období vlády Leopolda II. věnuje z jeho současníků ještě Giovanni Baldasseroni ve svých pamětech (*Leopoldo II., Granduca di Toscana e i suoi tempi, memorie di cav. G. Baldasseroni*), který se snaží Leopolda II. někdy zas až nekriticky hájit. Jeho výhodou je, že na mnohých událostech, které popisuje se podílel, mohl na ně znát přímý názor Leopolda II. a i on měl přístup k originálním dokumentům. Z moderní historiografické produkce, je to pak především jeho životopis *Leopoldo II. di Lorena* sepsaný Franzem Pesendorferem. Tento rakouský historik sepsal rovněž životopisy ostatních toskánských velkovévodů z tohoto rodu a monografii k období jejich vlády.

K tématu vlastních bonifikačních prací, jejich hydraulické stránce, se z dobových publikací věnují především Ferdinando Tartini (*Memorie sul bonificazione delle Maremme Toscane*), který zachytil stav bonifikačních prací do roku 1838. V rámci tohoto díla vyšel tiskem i základní spis, na jehož základě byly bonifikace za Leopolda II. prováděny, tedy *Discorso sopra la Maremma presentato il dì 10 agosto 1828 a S. A. I. e R. il Granduca dal conte Vittorio Fossombroni suo ministro Segretario di Stato* Vittoria Fossombroniho, na které odkazuje většina badatelů, aniž by jakkoli zmiňovala existenci dvou verzí rukopisu ve florentském státním archivu. Dalším obsáhlejším dobovým dílem je spis *Il mio passatempo* Alessandra Manettiho, kombinace pamětí a obhajoby jeho celoživotního díla.

Moderní historici se začali problematice Maremmy, její bonifikace a souvisejícím otázkám věnovat až pod vlivem změn v přístupu k dějinám obecně, kdy začaly být studovány i lokální a hospodářské dějiny, historická geografie a podobně, a to především pod vlivem Marka Blocha, Fernanda Braudela a školy Annales.

¹ Pesendorfer, Leopold II, s. 88.

Historii bonifikací v celoitalském měřítku, díky němuž je možné si lépe uvědomit výjimečnost přístupu členů habsbursko-lotrinského rodu, a zvláště Petra Leopolda a Leopolda II., k problematice bonifikací se mezi prvními věnoval Arrigo Serpieri v díle *La bonifica*. Další významnou monografií je například společné dílo Piera Bevilacqua a Manlia Rossi-Dorisy *Le bonifiche in Italia dal '700 a oggi*. Celoitalské práce se však zaměřují především na oblast Pádské nížiny, dále pak na Pontinské bažiny a Agro Romano v okolí Říma. Další bažinaté oblasti, včetně toskánských, zmiňují jen okrajově.

Jako první se z moderních historiků problematikou Maremmy pravděpodobně zabýval Ildebrando Imberciadori v 70. letech 20. století (v této souvislosti je třeba zmínit jeho *Amiata e Maremma tra il IX e XX secolo*). Následoval zájem i dalších badatelů o problematiku bonifikací v Maremmě či v celoitalském měřítku.

Pro studium bonifikací v Maremmě jsou důležitá čtená díla Leonarda Rombaie a Danila Barsantiho, někdy pišících samostatně, jindy společně (zde patří mezi velmi důležité *La „guerra delle acque“ in Toscana*) či působících spolu jako editoři sborníků. Oba autoři se věnovali i osobnostem inženýrů, hydrauliků, kteří stáli za bonifikačními pracemi v Toskánsku (například sborník *Scienziati idraulici e territorialisti nella Toscana dei Medici e dei Lorena*). Dále se jedná především o sborníky, než o samostatné monografie, které se krom bonifikačních prací věnují v některých člancích i dalším otázkám. Důležité jsou například sborníky: *La Maremma Grossetana tra il '700 e '900*; *La Toscana dei Lorena. Riforme, Territorio, Società* či *Agricoltura e società nella Maremmě Grossetana dell'800*.

V rámci publikací z doby Leopolda II. o zdravotních otázkách je nutné zmínit především dílo Antonia Salvagnoliho Marchettiho *Saggio illustrativo le Tavole della Statistica Medica delle Maremme Toscane compilati per ordine di S. A. I. e R. il Grand-Duca di Toscana da Antonio Salvagnoli Marchetti, Medico Ispettore della Provincia di Grosseto, Membro della Commissione Soprintendente alla pubblica salute in quella Provincia*. V tomto díle jsou obsaženy nejen souhrnné statistické údaje o počtu nemocných, jejich chorobách a aplikované léčbě a její úspěšnosti, ale i obecnější úvahy zahrnující dobové teorie o příčinách malárie. Mnozí pozdější autoři děl z dějin medicíny či historické demografie se opírají především o spisy Salvagnoliho Marchettiho. Většina studií o malárii se přesto věnuje až období, kdy byla nemoc již přesně vědecky popsána, tedy až po sjednocení Itálie (například monografie F. M. Snowdena *La conquista della malaria. Una modernizzazione italiana 1900-1962*). Dále se problematikou zabývali především Bruschi, Cherubini, Colluccia a Piva a další, kteří publikovali spíše jen články

ve sbornících. Historicko-demografickým otázkám, především demografickým režimům, mortalitě a tak dále se ve svých pracích věnovali především Lorenzo del Panta (především články), Andrea Doveri (například jeho monografie ke sčítání obyvatel v Toskánsku v roce 1841 *Territorio, popolazione e forme di organizzazione domestica nella provincia di Pisa alla metà dell'Ottocento. Uno studio sul „censimento“ toscano del 1841*) a další.

Zajímavým zdrojem informací k dobovému vnímání zemědělství, jeho stavu, možnostem zlepšení, srovnání s jinými oblastmi jsou *Atti dei Georgofili*.

Společným problémem mnoha děl zabývajících se bonifikacemi, Maremmou a souvisejícími otázkami je, že některá tvrzení jsou těžko dohledatelná, odráží názor a pocity autora, někdy dokonce neuvádí zdroj citací. Dále se většina děl věnuje pouze období do revolučních let.

Archivní prameny pro studium bonifikačních prací v Maremmě pro období před nástupem Františka Štěpána Lotrinského a habsbursko-lotrinské dynastie v Toskánsku se nacházejí v Archivio di Stato di Pisa (pro období, kdy byla oblast Maremmy pod nadvládou tohoto městského státu) a dále v Archivio di Stato di Siena (pro období pod nadvládou Sieny), kde se nachází i mnoho zajímavých historických map. Pro období jejich vlády jsou v Itálii uloženy v Archivio di Stato di Firenze a v Archivio di Stato di Grosseto. Část dokumentů se nachází i v Praze v Národním archivu, ve fondu Rodinný archiv toskánských Habsburků. Tento fond vznikl na základě majetkové a archivní rozluky mezi rodem a Italským královstvím a byl přemístěn na jejich česká panství, kde se nachází do dnešních dní. Pohnuté historii tohoto fondu věnuje mnoho svých článků Eva Gregorovičová. Nedávno byly vydány souhrnně v díle *Kapitoly z dějin Rodinného archivu toskánských Habsburků*.

Dále například Alessandro Manetti odkázal svou pozůstalost reflektující jeho kariéru architekta od studií po sklonek života, včetně podkladů, které během ní nashromáždil a podobně, instituci Accademia delle Arti del Disegno, v jejímž archivu je dodnes uchovávána.

Cílem této práce bylo představit hlavní linii vlády Leopolda II., která zcela změnila tvář téměř celého Toskánska. Pro snazší začlenění Toskánska do Italského království a usnadnění přijetí nové savojské dynastie bylo nutné pošpinit Leopolda II. a jeho odkaz, kritizovat jeho kroky, znevážit jeho dílo. K tomu bylo zneužita i jeho příbuzenská vazba s rakouskými Habsburky. Od revolučních let bylo podsouváno, že vše dělal špatně, že nic nedokázal. Byla snaha jej vyličít jako naprosto neschopného, nestálého, nejlépe ještě jako

rakouskou loutku. Až následující roky ukázaly, jak výjimečné bylo jeho dlouhodobé úsilí v Maremmě. Nový stát si začal až po letech všímat problematiky mnoha oblastí a rizika malarické infekce. Jediné, čeho byl konce století schopen, bylo vysílat komise, které se sice shodly na tom, že je třeba malarické a bažinaté oblasti řešit, ale k reálným krokům nebylo přikročeno. S malárie bylo bojováno až mohutnými kampaněmi na počátku 20. století, kdy byl zdarma rozdáván chinin. Problémy bažinaté oblasti byly řešeny až v meziválečném období. Do té doby vodní díla zbudovaná za vlády Leopolda II. chátrala.

Italská historiografie v 80. a 90. letech 20. století jeho obraz sice poněkud očistila, ale u nás jeho výjimečné úsilí a péče, s jakou se snažil povznést svůj stát, není příliš známa. Leopold II. nevládl územně velkému státu, nezískal oslnivá vítězství na bitevních polích. Dařilo se mu však vyhrávat jiné bitvy, bitvy za rozvoj a prosperitu své země. Pro její blaho byl ochoten k ústupkům někdy i proti svému přesvědčení a nakonec se rozhodl až k abdikaci v domnění, že jen tak svou milovanou zem bude moci ochránit. Veškerou svou snahu věnoval studiu a hledání možností, jak povznést nejen hospodářsky svou zemi, jak zlepšit životní podmínky svých poddaných. Věnoval se rozvoji vzdělání, lékařské péči, sociální péči a tak dále. Tento přístup je naprosto ojedinělý, který vládce či politik by toho byl i dnes schopen?

Jeho mise v Maremmě přinesla obnovu nejzaostalejší části toskánského velkovévodství. Podařilo se získat rozsáhlé plochy pro zemědělství, zajistit jejich ochranu před povodněmi. Došlo k velkému demografickému růstu, zkvalitnila se lékařská péče. Přestože nebylo nalezeno řešení malarického problému, bylo učiněno mnoho, aby kraj mohl vzkvétat. Za jeden lidský život nebylo možné rozsáhlý záměr dokončit. Bohužel ti, co přišli po něm, jeho dílo nepochopili a nedocenili a svým zanedbáním přispěli k tomu, že se oblast na dlouhá desetiletí vrátila „na rozcestí mezi životem a smrtí“.

Prameny a literatura:

Prameny:

Národní archiv v Praze

Rodinný archiv toskánských Habsburků, Leopold II.

Rodinný archiv toskánských Habsburků, Ferdinand IV.

Rodinný archiv toskánských Habsburků, Sbíрка map

Rodinný archiv toskánských Habsburků, Sbíрка Fotografíí, grafiky a tisků

Rodinný archiv toskánských Habsburků, Administrace toskánských statků Brandýs nad Labem a Ostrov nad Ohří

Archivio di Stato di Firenze

Segreteria di Gabinetto

Segreteria di Gabinetto Appendice

Stato civile toscano

Uffizio di Buonificazione delle Maremme

Archivio di Stato di Grosseto

Genio Civile, Uffizio del Buonificazione

Uffizio dei fossi

Literatura:

Aminti, P., *Alessandro Manetti l'ingegnere idraulico*, in *Alla scoperta della Toscana lorenese. L'architettura di Giuseppe e Alessandro Manetti e Carlo Reishammer*, ed. Zangheri, L., Firenze 1984

Baldasseroni, G., *Leopoldo II., Granduca di Toscana e i suoi tempi, memorie di cav. G. Baldasseroni*, Firenze 1871

Barsanti, D., *Alessandro Manetti (1787–1865)*, in Barsanti, D., Rombai, L. (ed.), *Scienziati idraulici e territorialisti nella Toscana dei Medici e dei Lorena*, Firenze 1994

Barsanti, D., *Alessandro Manetti. Un grande scienziato al servizio dei Lorena*, Pisa 2009

- Barsanti, D., *Allevamento e transumanza in Toscana. Pastori, bestiame e pascoli nei secoli XV- XIX*, Firenze 1987
- Barsanti, D., *Caratteri e problemi della bonifica maremmana da Pietro Leopoldo al Governo provvisorio toscano*, in *Agricoltura e società nella Maremma Grossetana dell'800*, Firenze 1980
- Barsanti, D., *Castiglione della Pescaia. Storia di una comunità dal XVI al XIX secolo*, Pisa 1996
- Barsanti, D., *Gaetano Giorgini (1795–1874)*, in Barsanti, D., Rombai, L. (ed.), *Scienziati idraulici e territorialisti nella Toscana dei Medici e dei Lorena*, Firenze 1994
- Barsanti, D., *Gaetano Giorgini e la bonifica per „separazione delle acque“*, in *Rivista di Storia dell'Agricoltura*, anno XXIX, č. 1, 1989
- Barsanti, D., *La bonifica maremmana dal secolo XVI alla Reforma Agraria: linee di un difficile ma lungimirante intervento di valorizzazione territoriale*, in *La Maremma Grossetana tra il '700 e il '900. Trasformazioni economiche e mutamenti sociali* (ed. Pertempi, S.), vol. II, Roma 1986
- Barsanti, D., *La Maremma nelle memorie di „Canapone“*, in *Bollettino della Società storica maremmana*, Fasc. n. 54/55, Grosseto 1989
- Barsanti, D., Rombai, L. (ed.), *Scienziati idraulici e territorialisti nella Toscana dei Medici e dei Lorena*, Firenze 1994
- Barsanti, D., Rombai, L., *La „guerra delle acque“ in Toscana. Storia delle bonifiche dai Medici alla Reforma Agraria*, Firenze 1986
- Barsanti, D., Rombai, L., *Leonardo Ximenes (1716–1786)*, in Barsanti, D., Rombai, L. (ed.), *Scienziati idraulici e territorialisti nella Toscana dei Medici e dei Lorena*, Firenze 1994
- Barsanti, D., Rombai, L., *Leonardo Ximenes. Uno scienziato nella Toscana lorenesse del Settecento*, Firenze 1987
- Barsanti, D., Guerrini, G., *Il servizio farmaceutico nella provincia di Grosseto a metà ottocento, con note sulla chimica d'epoca*, in *Bollettino della Società storica maremmana*, fasc. n. 50, Grosseto, 1986
- Bellucci, P., *I Lorena in Toscana. Gli uomini e le opere*, Firenze 1984²
- Bevilaqua, P., Rossi-Doria, M. (ed.), *Le bonifiche in Italia dal'700 a oggi*, Roma-Bari 1984

- Biagianti, I., *Vittorio Fossombroni (1754–1844)*, in Barsanti, D., Rombai, L. (ed.), *Scienziati idraulici e territorialisti nella Toscana dei Medici e dei Lorena*, Firenze 1994
- Biagioli, G., *L'agricoltura e la popolazione in Toscana all'inizio dell'Ottocento*, Pisa 1975
- Bonnelli Conenna, L., *L'Agricoltura maremmana prima delle bonifiche: struttura agraria e proprietà fondiaria*, in *Agricoltura e società nella Maremma Grossetana dell'800*, Firenze 1980
- Breccia, A., *Fedeli servitori. Le onorate carriere dei Giorgini nella Toscana dell'Ottocento*, Pisa 2006
- Breschi, M., Salvini, S., *Differenze territoriali nella mortalità del Granducato di Toscana nella prima metà dell'800*, in *Società italiana di Demografia storica, La popolazione delle campagne italiane in età moderna*, Bologna 1993
- Bruschi, L., *Campagne antimalariche nella Maremma Grossetana all'alba del XX secolo*, in *Campagne Maremmane tra '800 e '900*, Grosseto 1981
- Calzolai, L., *Andare in Maremma. Vita quotidiana dei pastori transumanti*, in *Rivista di storia dell'Agricoltura*, ročník XXXVIII, č. 1, 1998
- Caselli, G., Rosati, C., Simone, M., *La popolazione dei comuni minerari dell'Amiata*, in *Popolazione e storia*, n. 1/2007
- Casini Papitto, I., *La Maremma grossetana nella seconda metà del secolo XIX: economia e società*, in *Agricoltura e società nella Maremma grossetana dell'800*, Firenze 1980
- Cavoli, A., *La Maremma*, Pistoia 1982
- Ciuffoletti, Z., *La Maremma in una storia di lunga durata*, in *La Maremma Grossetana tra il '700 e il '900. Trasformazioni economiche e mutamenti sociali* (ed. Pertempi, S.), vol. II, Roma 1986
- Ciuffoletti, Z., Rombai, L. (ed.), *La Toscana dei Lorena. Riforme, Territorio, Società*, Firenze 1989
- Ciuffoletti, Z., *Vittorio Fossombroni e la continuità della tradizione leopoldina in Toscana (1754-1844)*, in „Rassegna storica toscana“, a. XXI, lug.-dic. 1975
- Coluccia, A., Piva, I., *La situazione malarica nel Grossetano negli anni 1840-44*, in *Campagne Maremmane tra '800 e '900*, Grosseto 1981
- Constantinidis, C., Ath., *Bonifiche ed irrigazioni. Principi idrologici, idraulici ed agropedologici*, Bologna 1970

- De Cambray Digny, L. G., *Intorno alla possibilità e convenienza di migliorare le pratiche agrarie usate in Toscana. Prima Memoria di L. G. de Cambray Digny letta nell'adunanza ordinaria del 10 Maggio 1857*, in Atti dei Georgofili, nová série, sv. IV, Firenze 1857
- De Cambray Digny, L. G., *Intorno alla possibilità e convenienza di migliorare le pratiche agrarie usate in Toscana. Seconda Memoria di L. G. de Cambray Digny letta nell'adunanza ordinaria del 20 Settembre 1857*, in Atti dei Georgofili, nová série, sv. IV, Firenze 1857
- del Pantà, L., *Aspetti del régime demografico della Maremma in età lorenese*, in Società italiana di Demografia storica, La popolazione delle campagne italiane in età moderna, Bologna 1993
- del Pantà, L., *Cronologia e diffusione della crisi di mortalità in Toscana dalla fine del XIV agli inizi del XIX secolo*, in Ricerche storiche, anno VII, n. 2, 1977
- del Pantà, L., *La Popolazione della Maremma nell'Ottocento preunitario: regime demografico naturale, mobilità temporanea e ripopolamento*, in *La Maremma Grossetana tra il '700 e il '900. Trasformazioni economiche e mutamenti sociali* (ed. Pertempi, S.), vol. II, Roma 1986
- del Pantà, L., *La struttura del regime demografico della Toscana nell'età dei Lorena*, in Ciuffoletti, Z., Rombai, L. (ed.), *La Toscana dei Lorena. Riforme, Territorio, Società*, Firenze 1989
- Doveri, A., *Territorio, popolazione e forme di organizzazione domestica nella provincia di Pisa alla metà dell'Ottocento. Uno studio sul „censimento“ toscano del 1841*, Firenze 1990
- Fonnesu, I., Guarducci, A., Rombai, L., *Ambienti e paesaggi della Maremma Grossetana*, Firenze 2003
- Fossombroni, V., *Discorso sopra la Maremma presettato il di 10 agosto 1828 a S. A. I. e R. il Granduca dal conte Vittorio Fossombroni suo ministro Segretario di Stato*, in Tartini, F., *Memorie sul bonificamento delle Maremme Toscane*, Firenze 1838
- Galgani, G., *Duemila anni di storia in Maremma: da Biserno a S. Vincenzo*, Livorno 1973
- Gambi, L., *Popolazione e territorio*, in Società italiana di Demografia storica, La popolazione delle campagne italiane in età moderna, Bologna 1993
- Giuntini, A., *La formazione didattica e il ruolo nell'amministrazione granducale dell'ingegnere della Toscana di Leopoldo II.*, in Ciuffoletti, Z., Rombai, L. (ed.), *La Toscana dei Lorena. Riforme, Territorio, Società*, Firenze 1989

- Gregorovičová, E., *Kapitoly z dějin Rodinného archivu toskánských Habsburků*, Praha 2013
- Guerrini, G., *La Maremma Toscana. Manuale storico-geografico*, Grosseto 1964
- Hammanová, B., *Habsburkové, životopisná encyklopedie*, Praha 1996
- Cherubini, A., *Considerazioni storiche sulla malaria nell'Ottocento*, in *Campagne Maremmane tra '800 e '900*, Grosseto 1981
- Il governo di famiglia in Toscana, Le memorie del Granduca Leopoldo II di Lorena (1824-1859)*, ed. Pesendorfer, F., Firenze 1987
- Imberciadori, I., *Agricoltura al tempo dei Lorena*, in *Rivista di storia dell'Agricoltura*, ročník XXIX, č. 1, Firenze 1989
- Imberciadori, I., *Amiata e Maremma tra il IX e il XX secolo*, Parma 1971
- Imberciadori, I., *Per la storia agraria*, in *Rivista di storia dell'Agricoltura*, ročník XVI-3, Firenze 1976
- Imberciadori, I., *Relazione introduttiva*, in *Campagne Maremmane tra '800 e '900*, Grosseto 1981
- Krmac, D., *Il censimento asburgico del 1857*, in *Popolazione e storia*, č. 2/2008
- Lippi, D., *Note sulla legislazione sanitaria lorenese in Toscana*, in *Ricerche Storiche*, anno XXII, numero 1, gennaio-aprile 1992
- Machiavelli, N., *Vladař*, Praha 2012
- Manetti, A., *Mio passatempo*, ed. in Barsanti, D., *Alessandro Manetti. Un grande scienziato al servizio dei Lorena*, Pisa 2009
- Paoli, P., *Parere del Commendatore Pietro Paoli sul precedente discorso*, in Tartini, F., *Memorie sul bonificamento delle Maremme Toscane*, Firenze 1838
- Pesendorfer, F., *Ferdinando III. e la Toscana in età napoleonica*, Firenze 1986
- Pesendorfer, F., *La Toscana dei Lorena, un secolo di governo granducale*, Firenze 1987
- Pesendorfer, F., *Leopoldo II. di Lorena*, Firenze 1989
- Pietro Leopoldo d'Asburgo Lorena, *Relazioni sul governo della Toscana*, (ed. Salvestrini, A.), vol. I-III, Firenze 1969
- Pozzi, L., *Un'analisi territoriale delle differenze di mortalità per sesso nell'infanzia e nell'adolescenza in Italia durante la transizione*, in *Salute, malattia e sopravvivenza in Italia fra '800 e '900*, ed. Breschi, M., Pozzi, L., Udine 2007
- Rombai, L., *Geografia storica dell'Italia. Ambienti, territori, paesaggi*, Firenze 2002

- Rombai, L., *Il paesaggio agrario nella pianura grossetana dalla Restaurazione lorenese all'annessione al Regno*, in *Agricoltura e società nella Maremma Grossetana dell'800*, Firenze 1980
- Rombai, L., *Le acque interne in Toscana tra Medioevo ed età moderna*, in Malvolti, A., Pinto, G., *Incolti, fiumi, paludi. Utilizzazione delle risorse naturali nella Toscana medievale e moderna*, Firenze 2003
- Rombai, L., *Pietro Ferroni (1745–1825)*, in Barsanti, D., Rombai, L. (ed.), *Scienziati idraulici e territorialisti nella Toscana dei Medici e dei Lorena*, Firenze 1994
- Rombai, L., *Viabilità e industria della Maremma grossetana nei secoli XVIII-XX*, in *La Maremma Grossetana tra il '700 e il '900. Trasformazioni economiche e mutamenti sociali* (ed. Pertempi, S.), vol. II, Roma 1986
- Salvadori, R. G., *Pio Fantoni (1721–1804)*, in Barsanti, D., Rombai, L. (ed.), *Scienziati idraulici e territorialisti nella Toscana dei Medici e dei Lorena*, Firenze 1994
- Salvagnoli Marchetti, A., *Considerazioni intorno ai mezzi migliori da tentarsi per favorire i progressi agrari in Toscana, letta dal socio ordinario Dott. Ispett. Antonio Salvagnoli-Marchetti nell'Adunanza straordinaria del 28 giugno 1857*, in *Atti dei Georgofili*, nová série, sv. IV, Firenze 1857
- Salvagnoli Marchetti, A., *Saggio illustrativo le Tavole della Statistica Medica delle Maremme Toscane compilata per ordine di S. A. R. il Gran-Duca di Toscana da Antonio Salvagnoli Marchetti, Medico Ispettore della Provincia di Grosseto, Membro della Commissione Soprintendente alla pubblica salute in quella Provincia*, Firenze 1844
- Salvagnoli, A., *Considerazioni agrarie sulla Maremma. Memoria letta dal Socio Corrispondente dottor Antonio Salvagnoli, nella Seduta ordinaria del dì 7 Febbraio 1841*, in *Atti dei Georgofili*, sv. XX, Firenze 1841
- Salvagnoli, A., *Dei progressi fatti dall'Agricoltura e dalla Pastorizia nella Provincia di Grosseto dal 1828 al 1843. Memoria letta dal socio corrispondente Dott. Antonio Salvagnoli, nell'adunanza ordinaria del 5 Febbraio 1843*, in *Atti dei Georgofili*, vol. XXI, Firenze 1843
- Salvagnoli, A., *Memorie economico statistiche sulle Maremme Toscane*, Firenze 1846
- Salvagnoli, A., *Rapporto della Deputazione Ordinaria sul concorso relativo alla introduzione della Macchina per tribbiare nelle Maremme Toscane, letto da Antonio Salvagnoli, deputato relatore, nell'Adunanza ordinaria del dì 5 Settembre 1852*, in *Atti dei Georgofili*, sv. XXX, Firenze 1852

- Salvagnoli, A., *Sul progresso delle arti e manifatture industriali nelle Maremme Toscane. Memoria del socio corrispondente Dott. Antonio Salvagnoli, letta nell'Adunanza ordinaria del 2 Luglio 1843*, in Atti dei Georgofili sv. XXI, Firenze 1843
- Sardi Bucci, D., *La crisi di mortalità del 1817 in Toscana*, in Ricerche storiche, anno XIII, n. 2, maggio-agosto 1983
- Scaramuzzi, F., *Granduchi di Lorena e Georgofili*, in Rivista di storia dell'agricoltura, ročník XLIII, č. 1, Firenze 2003
- Sereni, E., *Storia del paesaggio agrario italiano*, Roma-Bari 2001¹⁰
- Serpieri, A., *La bonifica nella storia e nella dottrina*, Bologna 1957²
- Sestini, V., *Alessandro Manetti, tra ingegneria e architettura*, in Alla scoperta della Toscana lorenese. L'architettura di Giuseppe e Alessandro Manetti e Carlo Reishammer, ed. Zangheri, L., Firenze 1984
- Siemoni, M. C., *Carlo Siemoni (Karl Simon, 1805-1878)*, in Rivista di Storia dell'Agricoltura, ročník XV, č. 2, Firenze 1975
- Snowden, F.M., *La conquista della malaria. Una modernizzazione italiana 1900-1962*, Torino 2008
- Targioni Tozzetti, G., *Relazioni delle febbri che si sono provate epidemiche in diverse parti della Toscana l'anno 1767*, Firenze 1767
- Tartini, F., *Memorie sul bonificamento delle Maremme Toscane*, Firenze 1838
- Toccafondi, L., *Un commendatore del Dipartimento acque e strade: Alessandro Manetti (1787-1865)*, in Rassegna storica toscana, anno LII, n. 2, Firenze 2006
- Tognotti, E., *Scoperte mediche e risposta istituzionale alla sfida delle malattie infettive tra '800 e '900*, in Salute, malattia e sopravvivenza in Italia fra '800 e '900, ed. Breschi, M., Pozzi, L., Udine 2007
- Vichi, P., *Per un'analisi della viabilità toscana in età lorenese*, in Ciuffoletti, Z., Rombai, L. (ed.), *La Toscana dei Lorena. Riforme, Territorio, Società*, Firenze 1989
- Ximenes, L., *Della fisica riduzione della Maremma Senese ragionamenti due a' quali si aggiungono quattro perizie intorno alle operazioni della Pianura Grossetana e dall'arginatura del fiume Ombrone di Leonardo Ximenes della Compagnia di Gesù, Matematico di Sua Altezza Reale*, Firenze 1769
- Zobi, A., *Storia civile della Toscana dal MDCCXXXVII al MDCCCXLVIII*, sv. 4, Firenze 1852
- Zobi, A., *Storia civile della Toscana dal MDCCXXXVII al MDCCCXLVIII*, sv. 5, Firenze 1853

Odborné konzultace:

Ing. Roberto Tasselli, Consorzio della Bonifica Grossetana

Ing. Giuseppe Favilli, Consorzio della Bonifica Grossetana

Prof. Danilo Barsanti, Università di Pisa

Prof. Leonardo Rombai, Università di Firenze

Prof. Fabrizio Bruschi, Università di Pisa

PhDr. Eva Gregorovičová, Národní archiv Praha

Prof. Pavel Čech, Univerzita Karlova, 3. lékařská fakulta